

MAGDALENA ŚLIWIŃSKA*

***Fair Trade* a nowa rzeczywistość pocovidowa trzeciej dekady XXI w.**

Wstęp

W ostatnich dziesięcioleciach jesteśmy świadkami narastających wyzwań globalnych o charakterze ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Kolejne kryzysy gospodarcze, ogromne nierówności dochodowe w wymiarze międzynarodowym i w ramach poszczególnych gospodarek, problem głodu dotyczący nadal ok. 10% światowej populacji oraz dramatyczny poziom degradacji środowiska naturalnego skutkujący wyczerpywaniem się kluczowych dla życia i produkcji zasobów i zmianami klimatycznymi powodują, że w ostatnich latach w różnych gremiach rośnie konsensus na temat potrzeby zrównoważonego rozwoju (Brundtland 1987; Giddings i in. 2002). Na płaszczyźnie politycznej rosnąca świadomość tych wyzwań przejawia się m.in. w ustanowieniu przez ONZ celów zrównoważonego rozwoju (CZR) oraz podejmowaniu przez wiele państw prób wdrożenia ich realizacji do krajowej polityki. Na płaszczyźnie naukowej wyzwania te spowodowały intensywny dyskurs na temat przyszłości globalizacji (m.in. Stiglitz 2007; Gorynia 2019; Madej 2020), potrzeby reformy systemu kapitalistycznego czy nawet zmiany paradygmatu nauk ekonomicznych (m.in. Porter i Kramer 2011; Mączyńska 2011; Fiedor i in. 2016; Gorynia 2018; Ewolucja nauk ekonomicznych 2019; Banaszyk i in. 2021). Pandemia COVID-19 oraz wynikający z niej kryzys gospodarczy dodatkowo utrudniły sytuację, bezlitośnie ukazując „dysfunkcje naszego świata” (Mączyńska 2020a). Jak podkreślają Banaszyk i in. (2021, s. 81), „kryzys pandemiczny obnażył obszary niewiedzy, a nawet obfudy i stał się czynnikiem motywującym do wzmożenia wysiłków poznawczych”. Poglądy te wydają się jeszcze bardziej trafne w obliczu rosyjskiej inwazji na Ukrainę i jej wielowymiarowych obecnych i przyszłych konsekwencji.

Już w początkowej fazie pandemii można było zauważyć szeroki konsensus, że nowa popandemiczna rzeczywistość gospodarcza powinna w większym niż dotychczas stopniu uwzględniać aspekty społeczne, służyć uodpornianiu społeczeństwa

* Dr Magdalena Śliwińska – Instytut Gospodarki Międzynarodowej, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu; ORCID: 0000-0001-7050-9599; Magdalena.Sliwinska@ue.poznan.pl

na kryzysy (Mączyńska 2020b; Taleb 2013) i budowaniu tzw. *resilient society*. Coraz częściej zaczęto mówić o potrzebie stworzenia takiego systemu gospodarczego, który zapewniałby ramy prawne i instytucjonalne dla równomiernego rozwoju gospodarczego, społecznego i środowiskowego, co ponownie ożywiło dotychczasową debatę na temat roli państwa w gospodarce (m.in. Stiglitz 2007; Lin 2012; Mazzucato 2016; Ratajczak 2017). W ramach dyskursu teoretycznego na temat pożądanych proporcji „rynku” i „państwa” w gospodarce w wyniku pandemii pojawiło się coraz więcej głosów, że państwo powinno przejąć większą niż dotychczas odpowiedzialność za procesy gospodarcze. Rosyjska agresja na Ukrainę z pewnością spowoduje jeszcze głębsze refleksje na ten temat. Jednocześnie toczy się debata, do jakiego stopnia działania przedsiębiorstw na rzecz zrównoważonego rozwoju powinny być przedmiotem konkurencji rynkowej. W obliczu globalnego charakteru rynków wykraczających poza jurysdykcję poszczególnych rządów oraz braku odpowiedniej przeciwwagi ze strony szeroko rozumianego państwa dla globalnych sił rynkowych coraz częściej spotyka się poglądy, że realizacja CZR oraz walka ze skutkami kryzysu wywołanego pandemią, a wkrótce również i tego wywołanego wojną na Ukrainie, nie jest możliwa bez większego zaangażowania i aktywnej postawy społeczeństwa, że pozostawienie jej tylko siłom rynkowym oraz odgórnym regulacjom nie przyniesie oczekiwanych efektów.

W tym kontekście istotne wydaje się powstawanie w ostatnich dekadach coraz liczniejszych i prężnie działających inicjatyw społeczno-gospodarczych, często o zasięgu międzynarodowym, wychodzących naprzeciw potrzebie zrównoważonego rozwoju. Flagowy przykład tego typu ruchów stanowi Sprawiedliwy Handel (*Fair Trade*). Dlatego celem niniejszego artykułu jest rozpoznanie, czy i ewentualnie w jaki sposób inicjatywa ta może odegrać ważną rolę w budowie nowej popandemicznej rzeczywistości trzeciej dekady XXI w. Osiągnięcie tego celu wymaga podjęcia próby odpowiedzi na dwa kluczowe pytania. Po pierwsze, czym jest Sprawiedliwy Handel, czy to nowe zjawisko w gospodarce globalnej można uznać za inicjatywę rynkową, czy raczej antyrynkową? Literatura przedmiotu nie osiągnęła bowiem w tym zakresie jednoznacznego konsensusu. Po drugie, czy Sprawiedliwy Handel stanowi krótkotrwały epizod, który nie przetrwa kryzysu związanego z pandemią, a tym bardziej nieuniknionego kryzysu wywołanego wojną na Ukrainie, czy wręcz przeciwnie, stanowi przejaw pewnego trendu w gospodarce globalnej, który wpisuje się w dotychczasowy dorobek nauk ekonomicznych.

Poszukiwaniu odpowiedzi na powyższe pytania podporządkowano strukturę artykułu. W pierwszej jego części zostanie krótko przedstawiona i wyjaśniona idea Sprawiedliwego Handlu. Druga część poświęcona zostanie przeglądowi literatury na temat natury tego zjawiska. Brak jednoznacznego konsensusu na temat, czy stanowi ono inicjatywę antyrynkową, czy rynkową uzasadnia podjęcie w kolejnych podrozdziałach jego analizy z punktu widzenia tych nurtów ekonomii, które zwracają uwagę na osadzenie gospodarki w społeczeństwie (*embeddedness*) i przyczyniają się do kształtowania społecznej koncepcji rynku oraz z punktu widzenia poglądów M. Friedmana, stanowiących esencję neoklasycznej wizji rynku. Spojrzenie na Sprawiedliwy Handel z punktu widzenia tych dwóch przeciwstawnych koncepcji rynku

stanowi nowe podejście do analizy *Fair Trade* i umożliwia realizację celu głównego oraz obu celów cząstkowych. Pozwala również na sformułowanie pewnych ogólnych wniosków i też wymagających dalszych badań, na czym uwaga została skupiona w ostatniej części artykułu.

1. *Fair Trade* jako nowe zjawisko w gospodarce globalnej

„Sprawiedliwy Handel jest to partnerstwo w handlu, opierające się na dialogu, przejrzystości i szacunku, w którym dąży się do większej równości w handlu międzynarodowym. Przyczynia się do zrównoważonego rozwoju przez oferowanie lepszych warunków handlowych dla zmarginalizowanych producentów i pracowników, szczególnie na Południu. Organizacje Sprawiedliwego Handlu (wspierane przez konsumentów), aktywnie angażują się we wspieranie producentów, podnoszenie świadomości i kampanie na rzecz zmian zasad i praktyki konwencjonalnego handlu międzynarodowego” (Międzynarodowa Karta Sprawiedliwego Handlu 2018, s. 11). Commerce Équitable i in. (2019) dodaje, że jest to globalny ruch społeczny, którego celem jest przeciwdziałanie nierównowadze sił marginalizującej producentów, oraz uczynienie sprawiedliwości centralnym elementem stosunków gospodarczych tak, aby doprowadzić do transformacji systemu handlu międzynarodowego. World Fair Trade Organization (WFTO) podkreśla z kolei, że Sprawiedliwy Handel jest wizją biznesu i handlu, która przedkłada ludzi i planetę nad zysk, oraz urzeczywistnieniem koncepcji ukazujących modele przedsiębiorczości nowej gospodarki, a jego zasadniczym celem jest walka z ubóstwem, zmianami klimatycznymi, nierównością płci i niesprawiedliwością (wfto.com/who-we-are). Podsumowując zatem to, co na swój temat mówią organizacje Sprawiedliwego Handlu, można powiedzieć, że stanowi on oddolną inicjatywę społeczno-gospodarczą o charakterze międzynarodowym, której głównym celem jest walka ze skrajnym ubóstwem przez włączanie najuboższych i zmarginalizowanych producentów, w szczególności z Globalnego Południa, do systemu handlu międzynarodowego w taki sposób, aby odnosili oni z tego większe niż dotychczas korzyści, a otrzymywane wynagrodzenie pokrywało koszty działalności i pozwalało zaspokoić podstawowe życiowe potrzeby producentów i pracowników. Funkcjonowanie całej inicjatywy możliwe jest dzięki aktywnej działalności wielu organizacji, z których kluczową rolę odgrywają m.in. Fairtrade International (FI) czy World Fair Trade Organization (WFTO), wyznaczające ważne trendy rozwojowe. Fundamentalna dla rozwoju Sprawiedliwego Handlu jest też rola wielu przedsiębiorstw *Fair Trade*, które współtworząc i współpracując z wieloma organizacjami, prowadzą działalność nie tylko o charakterze typowo rynkowym, lecz także rzeczniczym.

Towary *Fair Trade* najłatwiej rozpoznać dzięki etykietom produktowym, które świadczą o tym, że produkt spełnia wymogi określone przez dany system certyfikacyjny Sprawiedliwego Handlu. Kupując kawę, czekoladę, kwiaty czy t-shirt z tego typu oznakowaniem, konsumenci są zapewnieni m.in. o tym, że producenci oraz pracownicy otrzymali za swoją pracę tzw. sprawiedliwą cenę, została przekazana im

tw. premia rozwojowa, że podczas ich wytwarzania nie korzystano z pracy dzieci i innych form nowoczesnego niewolnictwa, nie były dyskryminowane kobiety, zapewnione były godne warunki pracy, a cały proces odbywał się z poszanowaniem środowiska (Commerce Équitable France i in. 2019). W Polsce najczęściej można spotkać najbardziej rozpowszechnioną na świecie etykietę Fairtrade International, aczkolwiek należy podkreślić, że w ostatnich latach powstaje coraz więcej certyfikatów *Fair Trade* i obejmowanych jest nimi coraz więcej różnych rodzajów produktów, a nawet usługi (Śliwińska 2021).

Rynek produktów *Fair Trade* ma charakter niszowy, jednak w ostatnich dwóch dekadach rozwija się niezwykle dynamicznie. Przykładowo globalna sprzedaż produktów Fairtrade¹, stanowiących znaczną część rynku Fair Trade, wzrosła z 0,83 mld EUR w 2004 r. do 9,8 mld EUR w 2018 r. (FI 2019–2020, s. 2). Znaczące wzrosty udziałów rynkowych i obrotów odnotowują również przedsiębiorstwa Sprawiedliwego Handlu (Forum Fairer Handel 2019) podporządkowujące całą działalność celom *Fair Trade*, jednak nie zawsze stosujące wymienione wyżej etykiety produktowe *Fair Trade*. Dynamika wzrostu sprzedaży produktów *Fair Trade* nieco spadła w wyniku pandemii COVID-19, głównie ze względu na *lockdown*, lecz objęcie systemem Sprawiedliwego Handlu znacznie łagodziło skutki pandemii w wielu zmarginalizowanych społecznościach (FFH 2021, s. 4–5; FI 2020–2021).

Ważnym aspektem rozwoju Sprawiedliwego Handlu jest również fakt, że w ostatnich latach zaczął rozszerzać swój zakres, obejmując nie tylko producentów z Globalnego Południa, lecz także zmarginalizowanych producentów z państw europejskich. Inicjatywa ta jest ponadto otwarta na współpracę z innymi ruchami społecznymi dążącymi do zrównoważonego rozwoju. Dzięki temu coraz więcej produktów *Fair Trade* spełnia przykładowo wymogi produkcji ekologicznej czy neutralnej klimatycznie. Dzięki rozwojowi ruchu *Fair Trade* i wzrostowi wspieranego przez niego rynku oraz współpracy z innymi ruchami społecznymi o podobnych celach, Sprawiedliwy Handel wywiera również w ostatnich latach coraz większy wpływ na politykę państw i takich organizacji jak Unia Europejska, propagując włączanie w ramy prawne funkcjonowania mechanizmu rynkowego takich wartości jak solidarność i współodpowiedzialność w wymiarze międzynarodowym i międzypokoleniowym.

2. Dylematy wokół natury Sprawiedliwego Handlu

Zdaniem P. van Dama (2018, s. 21), K. Gröne'a i in. (2020, s. 15) i M. Andersona (2015, s. 3) Sprawiedliwy Handel jest jednym z najbardziej zdywersyfikowanych, kompleksowych, skutecznych, dynamicznych i rozpowszechnionych ruchów

¹ *Fair Trade* pisane oddzielnie z wielkiej lub małej litery odnosi się do szeroko rozumianej inicjatywy i ruchu społecznego Sprawiedliwego Handlu. Z kolei *Fairtrade* pisane łącznie z wielkiej litery stosowane jest przez organizację Fairtrade International (FI) dla oznakowania produktów spełniających konkretne wymogi ustanowione przez tę organizację. Ze względu na duże rozpowszechnienie pojęcia *Fair Trade*, również w Polsce, obie nazwy, polska i angielska, są w niniejszej pracy stosowane wymiennie.

społecznych XX w. Określenie „ruch społeczny” nie oddaje jednak w pełni istoty tego dynamicznie rozwijającego się w ostatnich dekadach zjawiska, co powoduje, że dyskurs naukowy na temat Fair Trade toczy się m.in. wokół jego natury i możliwości kwalifikacji jako jednego z nowych procesów zachodzących w gospodarce globalnej. Granice zarysowującej się wyraźnie luki poznawczej na temat, „czym jest Sprawiedliwy Handel” wyraża pytanie, czy jest to bunt przeciwko wolnemu rynkowi i próba ingerencji o charakterze interwencjonistycznym w mechanizm rynkowy (Bhagwati 1995; Rodrik 1997; Maseland, de Vaal 2002; Lindsey 2003; Edmonds, Pavenik 2005; Henderson 2008; Claar 2010), czy wręcz przeciwnie, inicjatywa o charakterze rynkowym stanowiąca dowód samoregulacyjnych zdolności rynku i oddolnych możliwości przeciwdziałania problemom występującym na rynku (Raynolds 2002; Nicholls, Opal 2005; Brown 2015; Anderson 2015). Zasadniczą przyczyną braku konsensusu w tej kwestii jest niezwykle kompleksowość i wielowymiarowość Sprawiedliwego Handlu, stosowane wobec niego różne podejścia badawcze oraz fakt, że stanowi stosunkowo nowe zjawisko w gospodarce globalnej, dynamicznie i wielokierunkowo rozwijające się w ostatnich dekadach.

W literaturze przedmiotu są podejmowane próby wypełnienia tej luki przez umiejscowienie Sprawiedliwego Handlu między tymi ekstremami. S.D. Ehrlich (2018) uważa przykładowo, że nie można go utożsamiać ani z protekcyjnizmem, ani z wolnym rynkiem, definiując go jako „wyrażanie obaw dotyczących wpływu handlu na środowisko, standardy pracy i prawa człowieka za granicą w połączeniu z zamiarem podjęcia działań mających na celu złagodzenie tych skutków” (s. 21). L.T. Raynolds i M. Long (2007) doszli do wniosku, że Sprawiedliwy Handel, podejmując próbę transformacji globalizacji, działa zarówno na rynku, jak i przeciwko niemu. Inni badacze uważają z kolei, że stanowi on kompleksowy i wielowymiarowy proces społecznej obrony przeciwko nieograniczonym siłom rynkowym i odpowiedź na procesy globalizacyjne (Schmeltzer 2006; Frye 2015), która reformuje obszary wymiany gospodarczej w kierunku ekonomii wartości, dzięki łączeniu dwóch racjonalności rynkowych: pierwszej, opartej na efektywnym mechanizmie tworzenia wartości, i drugiej, polegającej na ponownym włączeniu wartości o charakterze etycznym w procesy wymiany (Nicholls 2010).

Wnioski wymienionych badaczy wyraźnie wskazują, że Sprawiedliwy Handel wykracza ponad dotychczasowe kategorie pojęciowe i zmusza do pewnych refleksji na temat sposobu postrzegania gospodarki, wolnego rynku czy sposobów ingerencji w swobodne działanie sił rynkowych. Konieczne zatem wydaje się podejmowanie wysiłków w celu głębszego zrozumienia natury tego zjawiska oraz roli, jaką może odegrać w budowie nowej rzeczywistości społeczno-gospodarczej w trzeciej dekadzie XXI w. Wnioski z dotychczasowych badań oraz fakt istnienia rynku produktów *Fair Trade*, stworzonego w celu realizacji konkretnych celów społecznych, uzasadnia podjęcie próby analizy tego zjawiska z punktu widzenia poglądów współtworzących społeczną koncepcję rynku, których wspólnym mianownikiem jest przekonanie o „zagnieżdżeniu” (*embeddedness*) rynku i gospodarki w społeczeństwie.

3. *Fair Trade* egzemplifikacją społeczną koncepcji rynku?

3.1. *Fair Trade* z punktu widzenia instytucjonalizmu

Teoria ekonomii zawdzięcza instytucjonalizmowi wprowadzenie do analizy ekonomicznej pojęcia instytucji i rozpoczęcie badań nad ich wpływem na różne obszary gospodarowania. Spojrzenie na jednostkę nie jako na daną, lecz jako na podmiot podatny na głębokie oddziaływanie instytucji i kultury stało się powracającym motywem zarówno wśród ekonomistów pierwotnego instytucjonalizmu (T. Veblen, W.C. Mitchell, J.R. Commons), jak i ich kontynuatorów (S. Kuznets, G. Myrdal, J.K. Galbraith). Instytucjonalisci zwracają również uwagę na zależności indywidualnych gustów i preferencji od kontekstu, czym różnią się od przedstawicieli głównego nurtu, przekonanych o ich stałości oraz niezmienności w toku życia (Hodgson 2018, s. 91–92). Poglądy te stwarzają przestrzeń dla uwzględniania wartości wykraczających poza kierowanie się własnym interesem w procesie podejmowania decyzji rynkowych przez uczestników rynku zarówno po stronie popytu, jak i podaży. Pomoc najbardziej zmarginalizowanym uczestnikom rynku może stanowić jeden z takich motywów, które sprawiają, że realizacja celu społecznego przez mechanizm rynkowy jest możliwa. Przedstawiciele ekonomii instytucjonalnej podkreślają bowiem, iż jednostek nie można traktować jak „racjonalnych kalkulatorów” dążących do maksymalizacji swych użyteczności (Hodgson 2018, s. 96–98).

W kontekście rozwoju i roli Sprawiedliwego Handlu istotne wydają się spostrzeżenia Veblena na temat wpływu nawyków na świadome wybory i możliwości kształtowania tych nawyków przez instytucje oraz poglądy J.M. Clarka na temat potrzeby zastąpienia dotychczasowej ekonomii ekonomiką odpowiedzialności, a indywidualizmu – myśleniem zbiorowym i kontrolą społeczną, jak również postrzegania etyki jako „czynnika produkcji” (Clark 1936, s. 92–115; Hodgson 2018, s. 96–98). Podnoszenie świadomości społecznej i kształtowanie preferencji konsumentów przez inicjatywę *Fair Trade* w taki sposób, aby uwzględniały dobro najsłabszych uczestników rynku międzynarodowego w pełni wpisuje się również w poglądy uznawanego za kontynuatora pierwszych instytucjonalistów Galbraitha, który podkreślał, że indywidualne potrzeby nie są dane i można je nawet wytworzyć, zmieniać i kształtować. Co więcej, wpływ funkcjonowania ruchu i rynku *Fair Trade* na rozwój instytucji zarówno w rozumieniu nowych regulacji państwowych (np. nowe przepisy), jak i rozwiązań rynkowych (np. nowe zróżnicowane certyfikaty) stanowi urzeczywistnienie poglądów Veblena i Commonsa, którzy uważali, że jednostki, ich preferencje i potrzeby, różnią się między sobą w ramach tej samej kultury i są aktywnymi i skutecznymi aktorami. Zatem tak jak instytucje kształtują i ograniczają jednostki, tak i jednostki tworzą i przekształcają instytucje (Hodgson 2018, s. 92).

Dyskusja nad pojęciem instytucji toczy się do dnia dzisiejszego, a definicja, do której nawiązują prawie wszyscy zajmujący się współcześnie tematyką instytucji, została zaproponowana przez noblistę D. Northa. Za instytucje uważa on reguły gry – stworzone przez człowieka ograniczenia kształtujące ludzkie współdziałanie,

budujące strukturę bodźców w sferze wymiany międzyludzkiej, zarówno politycznej, społecznej, jak i ekonomicznej (Stankiewicz 2005, s. 33). Różne sposoby postrzegania pojęcia instytucji i traktowanie ich jako „tkanki życia społecznego i gospodarczego”, oddziałującej zarówno na politykę rządu, jak i rozwój struktur przedsiębiorczości (Hodgson 2018, s. 102) oraz funkcjonowanie jednostek i całych społeczeństw, pozwalają spojrzeć na Sprawiedliwy Handel jako na nowy rodzaj instytucji funkcjonującej w międzynarodowej przestrzeni gospodarczej i społecznej. Perspektywa instytucjonalizmu pozwala również na zidentyfikowanie instytucji, którym inicjatywa ta zawdzięcza swoje istnienie. W pierwszej kolejności są to organizacje *Fair Trade* stanowiące instytucje w najbardziej formalnym tego słowa znaczeniu. Tworzą one fundament funkcjonowania rynku i ruchu *Fair Trade* oraz przestrzeń dla ich przenikania się. Drugą kluczową instytucją są certyfikaty, które jako instytucje odwołują się do ich rozumienia przez Commonsa i Northa, traktujących je jako umowy na temat sposobów i reguł postępowania. Ich duże znaczenie wynika z faktu, że istnienie certyfikatów opiera się na społecznym zaufaniu, iż przedsiębiorstwa, które otrzymały prawo stosowania ich dla swoich produktów, rzeczywiście stosują się do ustalonych reguł, dzięki czemu dany produkt spełnia określone wymagania w zakresie społecznie odpowiedzialnej produkcji. Trzecia instytucja fundamentalna dla istnienia i rozwoju rynku *Fair Trade* ma charakter nieformalny i stanowi pewną normę społeczną, określającą, że silniejsze jednostki powinny pomagać słabszym. W przypadku *Fair Trade* przekłada się to na rzeczywistość rynkową, głównie w wymiarze międzynarodowym, i oznacza pewną ogólnie uznaną i zaakceptowaną przez większość ludzi wartość, że bogatsi i silniejsi uczestnicy rynku powinni wspierać najslabszych i zmarginalizowanych jego uczestników. Norma ta nie jest usankcjonowana prawnie, lecz odnosi się do pojęcia „niewidzialnych” instytucji, o których mówił K. Arrow (1985, s. 21), który uznał za nie wszelkie zasady etyki i moralności.

3.2. *Fair Trade* jako przykład „ruchu dwukierunkowego” K. Polanyiego

Wpisując się i rozwijając poglądy instytucjonalistów, Polanyi argumentował, że wszelka wymiana nie odbywa się w próżni społecznej, lecz w ramach społeczeństwa i jest determinowana przez czynniki społeczne, kulturowe i polityczne. W konsekwencji człowiek nie dąży w pierwszej kolejności do ochrony indywidualnego interesu i posiadanych dóbr materialnych, lecz stara się raczej umacniać swoją pozycję społeczną (Polanyi 2010, s. 56; Morawski 2001, s. 88). Zapoczątkowana przez Polanyiego koncepcja zakorzenienia gospodarki, uznająca wpływ otoczenia i szeroko rozumianych instytucji funkcjonujących w życiu społeczno-gospodarczym, np. pewnych zobowiązań społeczno-kulturowych czy norm i wartości, na decyzje podejmowane przez jednostki na rynku oraz rozszerzenie tego pojęcia przez M. Granovettera o powiązania interpersonalne (Grzesiuk 2013, s. 14) rozszerza ramy teoretyczne dla wyjaśnienia zachowań różnych uczestników takich rynków jak *Fair Trade*, na których maksymalizacja swej użyteczności nie stanowi głównego

czynnika determinującego podejmowanie działań. Szeroko rozumiane pojęcie zakorzenienia pozwala bowiem na włączenie do analizy zachowań uczestników rynku takich wartości jak altruizm, potrzeba pomagania innym, solidarność, współodpowiedzialność czy sprawiedliwość, stanowiących siłę napędową i fundament rynku *Fair Trade*. Ponadto stwarza ważny punkt wyjścia do szerszej analizy przyczyn i przyszłych kierunków rozwoju takich nowych zjawisk w gospodarce jak lokalne i międzynarodowe ruchy społeczno-gospodarcze. Sprawiedliwy Handel powstał bowiem w konkretnym kontekście społecznym, kulturowym, religijnym i gospodarczym, co oznacza, że gdyby choć jeden z wymienionych elementów był inny mogłoby nie dojść do jego powstania lub jego rozwój przebiegałby w całkiem inny sposób.

Jednocześnie ruch i rynek *Fair Trade* można uznać za egzemplifikację koncepcji „ruchu dwukierunkowego”, który Polanyi definiował jako pewnego rodzaju odruch obronny społeczeństwa, pojawiający się, gdy konsekwencje liberalizacji gospodarczej i tworzenia nieograniczonych rynków stają się bolesne dla ludzi i którego celem jest doprowadzenie do powstania polityki opiekuńczej przeciwdziałającej „wykorzenieniu” gospodarki oraz umożliwiającej eliminowanie konfliktów i alokację dóbr zgodną z wartościami społecznymi (Grzesiuk 2013, s. 13). Powstanie Sprawiedliwego Handlu można bowiem postrzegać jako obronę przed negatywnymi skutkami liberalizacji gospodarczej i przejaw potrzeby wyznaczenia granic dla swobodnego funkcjonowania mechanizmu rynkowego w skali międzynarodowej. Stawianie przez Polanyiego przyrody i życia ludzkiego jako wartości nadrzędnych oraz uznanie pracy, ziemi i pieniądza za towary fikcyjne stanowiłyby dla niego uzasadnienie dla zmian systemowych proponowanych przez inicjatywę *Fair Trade* w wymiarze zarówno krajowym, jak i międzynarodowym. Polanyi przewidział przy tym włączanie się w tego typu ruchy wszystkich grup społecznych, również środowisk biznesowych (Polanyi 2010, s. VIII, XXVII-XXXI, s. 83–92). W ramach *Fair Trade* współpracuje wielu aktorów z różnych grup społecznych, podejmujących działania na rzecz zmian systemowych, które zapewniłyby stawianie człowieka i środowiska na pierwszym miejscu, przed zyskiem i wzrostem. Polanyi nie przewidział natomiast, że ten oddolny ruch nie będzie dążył jedynie do zapewnienia przez państwo ochrony najsłabszych uczestników rynku, lecz podejmie się samodzielnego przeciwdziałania występującym na rynku problemom. Można przypuszczać, że Polanyi miałby dużą satysfakcję widząc, że zdefiniowany przez niego „ruch obronny” przybierze postać tego typu oddolnej międzynarodowej inicjatywy i będzie funkcjonować w przestrzeni, w której brakuje jednej wspólnej instytucji, która byłaby w stanie pogodzić interesy najsłabszych i najsilniejszych uczestników rynku globalnego.

3.3. Fair Trade jako oddolna realizacja postulatów szkoły szwedzkiej i fryburskiej oraz społecznej gospodarki rynkowej

Ciekawą perspektywę dla analizy inicjatywy *Fair Trade* stanowi niezależnie rozwijana w ramach szkoły szwedzkiej i fryburskiej idea państwa dobrobytu, w szczególności powstały w Europie Środkowej ordoliberalizm oraz nawiązująca do jego bazy teoretycznej koncepcja społecznej gospodarki rynkowej (SGR). Inicjatywa

Sprawiedliwego Handlu wpisuje się w podstawową ideę państwa dobrobytu – zapewnienie dobrobytu całej społeczności, a nie tylko najbogatszym i najsilniejszym jej członkom oraz poszukiwanie „trzeciej drogi”, między rynkiem i państwem jako regulatorami życia społeczno-gospodarczego. Patrząc z punktu widzenia poglądów G. Myrdala, głównego ideologa szkoły szwedzkiej (Myrdal 1958, 1975; Bochenek 2016, t. 5), Sprawiedliwy Handel realizuje m.in. potrzebę holistycznego podejścia do rozwoju gospodarczego oraz obrania przez państwa najsłabiej rozwinięte odmiennej wobec państw najbardziej rozwiniętych ścieżki rozwoju. Z punktu widzenia poglądów W. Euckena, czołowego przedstawiciela szkoły fryburskiej i ordoliberalizmu (Eucken 1989, 2005), rynek *Fair Trade* można z kolei postrzegać jako pewną nową instytucję społeczną, stanowiącą narzędzie służące dobru wspólnemu w wymiarze międzynarodowym, siłę zewnętrzną przyczyniającą się do tworzenia ładu gospodarczego na rynku globalnym. Inicjatywa *Fair Trade* wychodzi naprzeciw zgłaszanej przez W. Euckena potrzebie wykraczania państwa poza rolę „stróża nocnego”, postulując zmiany w systemie handlu międzynarodowego w kierunku uwzględniania potrzeb najsłabszych uczestników rynku, jak również samodzielnie tworząc zasady funkcjonowania międzynarodowego ze swej natury rynku *Fair Trade*. Można więc powiedzieć, że Sprawiedliwy Handel niejako oddolnie kreuje pewne elementy ładu gospodarczego, uzupełniając pożądanę przez obie szkoły funkcje państwa, które z różnych przyczyn nie są przez nie realizowane w zadowalającym społeczeństwo stopniu.

W konsekwencji Sprawiedliwy Handel podejmuje się realizacji większości postulatów nawiązującej do ordoliberalizmu SGR (Pysz 2008; Pysz, Jurczuk 2021), opierając się na tych samych trzech filarach: wolności i odpowiedzialności, konkurencji oraz społecznym wyrównaniu. Podobnie zatem jak SGR, Sprawiedliwy Handel dąży do pogodzenia efektywności ekonomicznej i sprawiedliwości społecznej, a oparcie całej inicjatywy na wyżej wymienionych fundamentach ma za zadanie służyć pobudzeniu najuboższych uczestników rynku do działania, rozwoju i innowacji. Dzieje się to jednak nie odgórnie, za pomocą tworzenia ram ustrojowych, choć Sprawiedliwy Handel stara się na ich kształt wpływać, lecz oddolnie, dzięki inicjatywie społeczno-gospodarczej w wymiarze międzynarodowym. Można zatem powiedzieć, że na tej płaszczyźnie, na której realizacja idei i postulatów SGR nie jest możliwa ze względów politycznych przez typową dla ordoliberalizmu i SGR *Ordnungspolitik*, społeczność międzynarodowa sama wychodzi naprzeciw potrzebie pomagania najsłabszym uczestnikom rynku, podejmując działania o charakterze gospodarczym i rzeczniczym, szukając nowych rozwiązań instytucjonalnych przyczyniających się do podporządkowania funkcjonowania rynku wartościom uznanym przez społeczeństwa za ważne.

Wydaje się to istotne w kontekście wyrażanego przez Euckena poglądu, że „bezpieczeństwo socjalne i sprawiedliwość społeczna są wielkimi wyzwaniem czasu” (Eucken 2005, s. 41) oraz zadawanego przez niego pytania, „czy w ideologicznej walce między warstwami przywódczymi w ogóle jest możliwe poznanie ustroju²

² W oryginale Eucken stosował termin „ład”.

odpowiedniego dla uprzemysłowionego świata”, wolnego od zależnych od interesów ideologii (Eucken 2005, s. 418). Pytania te wydają się obecnie coraz bardziej aktualne w obliczu globalnych problemów oraz braku skutecznych systemowych rozwiązań, aby im przeciwdziałać. W tym kontekście rozwój oddolnych inicjatyw społeczno-gospodarczych o zasięgu lokalnym, krajowym i międzynarodowym w postaci ruchów i rynków wychodzących naprzeciw różnym problemom i potrzebom społecznym (ruchy proekologiczne, w tym *circular economy* solidarnościowe – przeciwdziałające różnym formom wykluczenia społecznego czy propagujące różne formy własności wspólnej, w tym spółdzielcze, czy *commons-based economy*) wydaje się odpowiedzią na wątpliwości i pytania zadawane przez tego wielkiego ekonomistę. Tym bardziej ciekawa, a może nawet i prorocza wydaje się jego konkluzja, że określona liczba form ustrojowych ogranicza liczbę możliwych rozwiązań, wobec czego duch nie ma wolnej przestrzeni do błędzenia (Eucken 2005, s. 419). Rzuca to bowiem pewne światło na trudności w kategoryzacji przez nauki ekonomiczne takich zjawisk jak Fair Trade oraz na dylematy związane z ustaleniem wobec nich polityki państwa, jej zakresu i ewentualnych form wsparcia. Na podobne kwestie zwracała uwagę również noblistka E. Ostrom (2013), która zauważyła, że znacznym wyzwaniem dla państwa jest potrzeba tworzenia prawnoinstytucjonalnych rozwiązań dla oddolnego zarządzania dobrem wspólnym, które stanowi poszukiwanie „trzeciej drogi” między własnością prywatną i państwową. Tworzenie instytucjonalnej przestrzeni dla uwolnienia energii i potencjału tkwiących w społecznościach lokalnych i międzynarodowych, objawiających się w różnego rodzaju inicjatywach przeciwdziałających problemom, których rozwiązania oczekiwano tradycyjnie od państwa lub rynku, staje się jednym z ważniejszych wyzwań współczesności. *Fair Trade* stanowi przykład tego typu przestrzeni.

3.4. *Fair Trade* a ekonomia społeczna

Rozwój ruchu i rynku *Fair Trade* stanowi również egemplifikację ekonomii społecznej, rozumianej jako kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego, w którym coraz większą rolę odgrywają oddolne inicjatywy społeczne oraz towarzyszący temu zjawisku dyskurs naukowy określany mianem „nowej gospodarki” czy „nowej myśli ekonomicznej” (Avelino i in. 2015, s. 5). W ramach tego nurtu pojawia się wiele koncepcji i pojęć, które reprezentują zarówno zmiany w ramach obecnie dominującej formy kapitalizmu neoliberalnego, jak i formy alternatywne lub uzupełniające, m.in. zielona gospodarka, ekonomia dzielenia się, współpracy, solidarna, nieformalna, relacji, inkluzji społecznej, oparta na lokalnej społeczności, przedsiębiorczość społeczna, gospodarka społeczna czy oparta na wspólnotcie. Sprawiedliwy Handel wpisuje się w większość z tych nakładających się na siebie koncepcji, co potwierdza jego wielowymiarowy charakter i pozwala z jednej strony na postrzeganie tej inicjatywy jako alternatywy dla dotychczasowej organizacji rynku, a z drugiej wyjaśnia i uzasadnia motywy działania różnych jej uczestników. Na przykład inicjatywa *Fair Trade* stanowi flagowy przykład ekonomii solidarnej, obejmującej kilka zasadniczych zagadnień, takich jak demokrację partycypacyjną,

sprawiedliwość, zrównoważony rozwój środowiska i ponadnarodową solidarność. Wpisuje się też w ideę ekonomii współpracy i wychodzi naprzeciw jej postulatom dzięki swemu sieciowemu charakterowi, obejmowaniu sektora *for-profit* i *non-profit* oraz wykraczaniu poza istniejące dotychczas rynki i struktury instytucjonalne, dzięki czemu możliwe się staje skracanie łańcuchów dostaw i dystansu między producentem i konsumentem (Avelino i in. 2015). Sprawiedliwy Handel odpowiada również w dużym stopniu założeniom i postulatom ekonomii postwzrostu i lokalizacji (Spash, Asara 2018, s. 208), dzięki promowaniu zrównoważonej konsumpcji, zabieganiu o wyznaczanie jasnych granic dla funkcjonowania rynku wynikających z potrzeby ochrony różnego rodzaju zasobów czy tworzeniu konkretnej przestrzeni dla rozwoju najslabiej rozwiniętych gospodarek.

Szczególne miejsce w wyjaśnianiu rozwoju i roli Sprawiedliwego Handlu może odgrywać nurt określony mianem przedsiębiorczości społecznej i blisko z nim związana tzw. ekonomia spółdzielczości, rozpoznające tę część rzeczywistości gospodarczej, która łączy realizację celów biznesowych i społecznych. Po pierwsze, cała idea rynku *Fair Trade* jest oparta na realizacji celu społecznego przez mechanizm rynkowy. Po drugie, znaczna część podmiotów funkcjonujących na tym rynku działa na tzw. zasadach *not-for-profit*, ponieważ to nie zysk jest głównym motorem działania, lecz osiągnięcie celu społecznego. Ponadto w pełni wpisuje się w poglądy i postulaty wyrażane przez przedstawicieli ekonomii spółdzielczości, że zasoby powinny być dzielone sprawiedliwie, a potrzeby producentów i konsumentów nie powinny być sobie przeciwstawiane, lecz powinny się równoważyć. Przedstawiciele tych nurtów argumentują, że podporządkowanie celów gospodarczych celom społecznym oraz bezpośrednio zaangażowanie właścicieli bardziej niż zewnętrznych udziałowców w procesy decyzyjne poprawia funkcjonowanie przedsiębiorstwa oraz sprzyja wzrostowi wydajności i innowacji (Brown 2004, s. 24–25; Scott Cato 2018, s. 186 i 192), co do pewnego stopnia może tłumaczyć dynamiczny rozwój przedsiębiorstw Sprawiedliwego Handlu. Ponadto dzięki brakowi wymogu maksymalizacji zysku przedsiębiorstwa społeczne i spółdzielnie mają możliwość prowadzenia działalności gospodarczej opartej na wartościach ekologicznych i rezygnowania z dążenia do szybkiego wzrostu na rzecz długoterminowego rozwoju nieobciążającego środowiska, dzięki czemu mają m.in. duży wkład w rozwój stosowania „zielonych rozwiązań” w pozyskiwaniu energii elektrycznej. Dzięki łączeniu aspektów gospodarczych ze społecznymi oraz głębokiemu osadzeniu ich w konkretnym środowisku naturalnym Sprawiedliwy Handel realizuje zatem w praktyce i całkowicie oddolnie wizję zarysowaną przez ekonomię ekologiczną, w szczególności przez ekonomistów socjoekologicznych (Spash, Asara 2018, s. 192–202).

Rzeczywistość Sprawiedliwego Handlu wykracza jednak poza koncepcję ekonomii społecznej oraz pozostałe, współtworzące społeczną koncepcję rynku. Na rynku *Fair Trade* funkcjonują bowiem również tzw. konwencjonalne przedsiębiorstwa, kierujące się *stricte* maksymalizacją zysku, które wchodzą na tego typu rynki wówczas, gdy uznają, że będzie to służyć wzrostowi sprzedaży, umocnieniu pozycji konkurencyjnej, budowaniu swojej marki jako przedsiębiorstwa zrównoważonego itp. Nie należy też ignorować faktu, że niezwykle dynamiczny rozwój tego rynku nastąpił od

momentu wprowadzenia certyfikatów produktowych, które umożliwiły włączenie się w tę inicjatywę wspomnianych wyżej przedsiębiorstw, wśród których znalazło się również wiele korporacji międzynarodowych. Dlatego istotne wydaje się spojrzenie na inicjatywę Sprawiedliwego Handlu również z perspektywy tzw. ekonomicznej koncepcji rynku, za której fundament można uznać poglądy noblisty M. Friedmana. Jego wizja funkcjonowania rynku stanowi bowiem esencję postrzegania rynku przez ekonomię głównego nurtu XX w., w opozycji wobec którego powstawały poglądy konstytuujące społeczną wizję rynku, oddające, jak argumentowano wyżej, w dużym stopniu ideę i istotę Sprawiedliwego Handlu. Spojrzenie na tę inicjatywę z perspektywy Friedmana może zatem pomóc w szukaniu odpowiedzi na pytanie o jej naturę i rolę we współczesnej gospodarce, m.in. czy stanowi bunt przeciwko wolnemu rynkowi i formę nowoczesnego interwencjonizmu, czy protekcjonizmu, czy wręcz przeciwnie, dowód na samoregulacyjne zdolności rynku.

4. Czy M. Friedman doceniłby *Fair Trade*?

Jako spadkobierca A. Smitha M. Friedman przy każdej okazji bronił wolnego rynku wyjaśniając, w jaki sposób konkurencyjne rynki łączą się z wolnością jednostek sprzyjającą podnoszeniu indywidualnego dobrobytu oraz w jaki sposób rynki i system cen wykorzystują wysiłki poszczególnych osób w celu poprawy swojej sytuacji, podnosząc jednocześnie ogólny dobrobyt (Hetzel 2007, s. 22–25). Uważał, że podstawową wartością stanowiącą fundament wolnych społeczeństw powinna być ekonomiczna wolność jednostki, która występuje wówczas, gdy jednostki mają możliwość swobodnego użytkowania posiadanych zasobów w celu realizacji indywidualnych interesów (Friedman 2008, s. 38–41; Bochenek, t. 6, s. 17). Powstanie i rozwój rynku *Fair Trade* uznałby zatem za przejaw realizacji wolności gospodarczej w wymiarze międzynarodowym. Ta perspektywa zwraca uwagę, że cechą wyróżniającą produkty *Fair Trade* jest społecznie odpowiedzialny sposób produkcji, zapewniający odpowiednie wynagrodzenie i warunki pracy dla producenta ustalone według standardów Sprawiedliwego Handlu. Jeżeli konsument uzna, że taka cecha produktu jest dla niego istotna, ma możliwość zakupu takiego produktu i zapłacenia za tę cechę dodatkowej kwoty. Produkty *Fair Trade* bowiem, ze względu na realizowany cel społeczny oraz przestrzegane standardy środowiskowe, charakteryzują się na ogół wyższymi cenami w porównaniu z towarami, które tego nie zapewniają. Pełna wolność gospodarcza jest realizowana również po stronie podaży, dystrybutorów i przetwórców produktów *Fair Trade*, jak również samych producentów, którzy, na zasadach pełnej dobrowolności, włączają się w system Sprawiedliwego Handlu, ponosząc koszty całego procesu certyfikacji i dostosowania się do jej wymogów oraz ryzyko, że nie cała ich produkcja zostanie sprzedana jako *Fair Trade*.

Ustalanie ceny *Fair Trade*, premii rozwojowej czy innych warunków finansowania może wydawać się niezgodne z neoklasyczną wizją rynku, co jest wykorzystywane niejednokrotnie przez krytyków Sprawiedliwego Handlu (np. Claar 2011). Friedman

tłumaczy bowiem działanie „niewidzialnej ręki rynku”, dbającej o odpowiednią alokację zasobów i utrzymanie stabilności makroekonomicznej, sprawnym funkcjonowaniem systemu cen pełniącym trzy ściśle ze sobą powiązane funkcje: nośnika informacji, bodźca do poszukiwania najtańszych sposobów produkcji oraz podziału dochodu (Friedman M., Friedman R. 2006, s. 10–13; Hetzel 2007, s. 25). Warto jednak zwrócić uwagę, że w przypadku *Fair Trade* to nie państwo, ale rynek i ruch społeczny, m.in. w postaci instytucji i organizacji certyfikujących, ustala poziom cen *Fair Trade*, uwzględniając potrzeby producentów (m.in. najnowsza koncepcja *living wage, living income*, Fairtrade International), zdając sobie jednocześnie sprawę, iż ceny te muszą zostać zaakceptowane przez konsumentów. Można zatem uznać, że dowolność transakcji na rynku *Fair Trade* stanowi niejako „gwarancję bezpieczeństwa” dla swobodnego działania zdefiniowanego przez Friedmana systemu cen. Ponadto, ze względu na niszowy charakter rynku *Fair Trade*, ustalanie ceny na poziomie minimalnym nie jest w stanie zakłócać działania konkurencji i mechanizmu rynkowego. Wręcz przeciwnie, inicjatywa ta może być traktowana jako oddolne pobudzanie konkurencji przez wspieranie najsłabszych uczestników rynku dzięki wzmacnianiu ich pozycji względem odbiorców, wykorzystujących powszechnie swą pozycję dominującą. Zatem dzięki funkcjonowaniu rynku *Fair Trade* dochodzi do oddolnego przeciwdziałania jednej z podstawowych zawodności rynku, niedoskonałości konkurencji w wymiarze lokalnym i międzynarodowym, wobec której państwa Globalnego Południa wydają się bezradne.

Istotne jest przy tym, że w państwach Globalnego Południa podstawowe założenia dla prawidłowego funkcjonowania mechanizmu cen nie są często spełnione. Niejednokrotnie bowiem walczący o przetrwanie zmarginalizowani producenci nie tylko nie są w stanie zabiegać o informacje rynkowe, lecz nawet, gdyby je pozyskali, niekoniecznie są w stanie z nich skorzystać ze względu na to, że nie będą wiedzieli, jak je zinterpretować, bądź nie będą posiadali lub mieli możliwości zdobycia środków na poczynienie jakichkolwiek zmian w swojej dotychczasowej działalności. Inicjatywa *Fair Trade* wychodzi zatem naprzeciw konkretnym problemom powodującym zakłócenia w działaniu mechanizmu cen w tych segmentach rynku, w których za podaż odpowiadają zmarginalizowani producenci, przyczyniając się do wyrównywania szans i umożliwiania najsłabszym uczestnikom rynku korzystania z dobrodziejstw wolności gospodarczej.

Rozwój rynku *Fair Trade* można postrzegać jako specyficzną formę pomocy charytatywnej, którą Friedman uważał za jedną z najskuteczniejszych form pomocy najuboższym (Friedman 2008, s. 353). Specyfika tego rodzaju pomocy polega na jej urynkowaniu, które dokonuje się nie tylko po stronie popytu, lecz także po stronie podaży. Po stronie podaży „włączają” się do systemu *Fair Trade* producenci, ponosząc koszty i ryzyko finansowe wynikające z podjęcia próby skorzystania z tego typu pomocy. Po stronie popytu konsumenci przez mechanizm rynkowy określają poziom swojej gotowości do pomagania najuboższym i zmarginalizowanym producentom w różnych częściach świata. Popyt na te produkty zależy zatem od decyzji konsumenta, ile środków jest w stanie na tego typu pomoc przeznaczyć. W tym kontekście pojawianie się nowych certyfikatów *Fair Trade* stanowi naturalne zjawisko

rynkowe dostosowywania się popytu i podaży. Różnice w cenie i jakości komponentu *Fair Trade* pozwalają bowiem poszczególnym konsumentom na dokonywanie wyboru, w jakim zakresie są gotowi pomagać innym przez swoje zakupy. Zdaniem Friedmana i jego ucznia, noblisty G. Beckera, mechanizm rynkowy jest regulatorem wielu obszarów stosunków społecznych, nie tylko gospodarczych (Tittenbrun 2010, s. 249). Sprawiedliwy Handel może więc stanowić nie tylko potwierdzenie zdolności samoregulacyjnych rynku, lecz również zdolności mechanizmu rynkowego do regulowania pozaekonomicznych sfer życia społecznego, w tym przypadku pomocy najuboższym. Tego typu „urynkowienie” pomocy charytatywnej wymagające aktywnego udziału beneficjentów mogłoby również zostać uznane przez Friedmana za znacznie lepsze rozwiązanie niż większość odgórnych programów pomocowych, które oskarżał o nieefektywność oraz obniżanie motywacji do pracy, oszczędzania i innowacji (Friedman M., Friedman R. 2006, s. 122).

Można przypuszczać, że M. Friedman, mimo iż był zwolennikiem minimalizacji roli państwa w gospodarce, znalazłby również argumenty, by inicjatywa ta otrzymywała wsparcie ze strony państwa. Zauważył bowiem, że w przypadku walki z ubóstwem ze strony prywatnych instytucji i organizacji charytatywnych występują efekty zewnętrzne. Jego zdaniem walka z biedą leży we wspólnym interesie wszystkich ludzi, jednak zaangażowanie całej społeczności w pomoc najbardziej potrzebującym tak, aby nie występowały efekty zewnętrzne, jest możliwe tylko w specyficznych warunkach, np. w małych społecznościach, w których presja otoczenia na zaangażowanie się wszystkich w pomoc charytatywną jest odpowiednio silna. W dużych i bezosobowych, dominujących w dzisiejszym świecie, społecznościach jest to zdecydowanie trudniejsze zadanie (Friedman 2008, s. 353–354). Odległość geograficzna i mentalna między konsumentem bananów w Europie a żyjącym w skrajnym ubóstwie rolnikiem w jednym z państw Globalnego Południa jest tak duża, że często brakuje przestrzeni na współczucie i powstanie potrzeby pomagania, będącej fundamentem typowej pomocy charytatywnej. *Fair Trade* wypełnia tę lukę przez skracanie dystansu między producentami i pracownikami (beneficjentami) a konsumentami (darczyńcami) zarówno przez skracanie łańcuchów dostaw, jak i intensywną politykę informacyjną na temat warunków pracy i życia najsłabszych uczestników rynku. Dzięki tego typu działaniom dochodzi niejako do rekonstrukcji powiązań między producentem i konsumentem. Wprawdzie nie powstaje tradycyjna lokalna społeczność, która jako całość może wziąć odpowiedzialność za „swoich najuboższych potrzebujących”, jednak dochodzi do likwidacji całkowitej anonimowości i skrócenia mentalnej odległości między grupą pomagających a grupą beneficjentów. Ostateczne koszty wypełniania tej luki i tworzenia rynku *Fair Trade* ponoszą jednak tylko organizacje i przedsiębiorstwa oraz konsumenci Sprawiedliwego Handlu. Jest to o tyle istotne, że występowaniem wspomnianych efektów zewnętrznych oraz wspomnianymi powodami braku skuteczności prywatnej pomocy charytatywnej Friedman uzasadniał słuszność wspierania najuboższych przez państwo.

Kolejny argument uzasadniający odgórne wspieranie rozwoju rynku *Fair Trade* może stanowić fakt, że dzięki tzw. premii rozwojowej, umożliwiającej zmarginalizowanym producentom tworzenie niezbędnej infrastruktury drogowej, edukacyjnej

czy związanej z opieką zdrowotną, wspomaga on, a niejednokrotnie zastępuje, rządy państw Globalnego Południa w realizacji jednej z podstawowych funkcji państwa – dostarczania dóbr publicznych. Friedman mógłby również postrzegać Sprawiedliwy Handel jako wspieranie funkcji informacyjnej państwa (Friedman M., Friedman R. 2006, s. 181–218) i przeciwdziałanie zdefiniowanej przez G. Akerlofa (1970) zawodności rynku polegającej na asymetrii informacji. Wzbogaca on bowiem rynek o informację, konfrontując zarówno konsumentów z wiedzą na temat warunków, w jakich produkowanych jest wiele dóbr importowanych z Globalnego Południa, jak i najuboższych producentów, dostarczając im informacji na temat różnych możliwości rozwoju. Dlatego przez Friedmana, który roli państwa upatrywał w dostarczaniu odpowiednich informacji wszystkim uczestnikom rynku, aby na ich podstawie podejmowali świadome decyzje rynkowe, funkcjonowanie rynku *Fair Trade* mogłoby zostać uznane nie tylko za korzystne, lecz także warte odgórnego wsparcia. Przedmiotem dalszego dyskursu naukowego kontynuatorów neoklasycznej myśli ekonomicznej mogłaby być zatem kwestia sposobów i zakresu wspierania rozwoju rynku *Fair Trade* przez szeroko rozumiane państwo. Spojrzenie na tę inicjatywę „oczami neoklasyka” pozwala bowiem dojrzeć w niej szansę na przejmowanie odpowiedzialności przez różnych uczestników rynku za konkretne zawodności rynku, których istnienie jest przez nich postrzegane jako uzasadnienie bezpośredniej ingerencji państwa w gospodarce.

Rzeczywistość rynku Sprawiedliwego Handlu może stanowić wyzwanie dla kontynuatorów poglądów Friedmana. W przeciwieństwie do innych towarów zrównoważonych, np. produktów ekologicznych, konsument *Fair Trade* nie odnosi bowiem korzyści z zakupu droższego od konwencjonalnych produktu *Fair Trade*, gdyż wyższa cena nie wiąże się ze wzrostem fizycznej jakości produktu, lecz wynika ze społecznie odpowiedzialnego procesu produkcji. Kierowanie się interesem innym niż własny, w tym przypadku interesem producentów, wykracza poza wizję rynku Friedmana. Zgadzał się on bowiem ze swoim przyjacielem, A. Alchianem, że jedyna rzecz, co do której zawsze można zaufać każdemu człowiekowi, to to, że przedłoży swój interes nad interes kogokolwiek innego (Friedman 1993, s. 5). Tymczasem w przypadku Sprawiedliwego Handlu dochodzi do włączenia w rynkowe procesy decyzyjne takich wartości jak altruizm czy solidarność. Stawianie interesu innych uczestników rynku na pierwszym miejscu lub na równi ze swoim interesem wykracza zatem ponad logikę kierowania się własnym interesem, stanowiącą fundament neoklasycznej wizji funkcjonowania rynku.

Wnioski i dyskusja

Celem niniejszego artykułu było rozpoznanie, czy i ewentualnie w jaki sposób Sprawiedliwy Handel może stanowić ważny element budowy nowej popandemicznej rzeczywistości trzeciej dekady XXI w. Pytanie to jest o tyle istotne, że inicjatywa ta wpisuje się w wiele aspektów powszechnie uznanej potrzeby zrównoważonego rozwoju, którą kryzys związany z pandemią ukazał w jeszcze wyraźniejszym niż

dotychczas świetle. Jest ono również kluczowe w obliczu wojny w Ukrainie, która z jednej strony z pewnością opóźni realizację wielu CZR, a z drugiej może spowodować ich pewną redefinicję, wzrost roli celów o charakterze społecznym w wyniku nieuchronnego kryzysu migracyjnego i gospodarczego oraz przesunięcie punktu ciężkości realizacji celów społecznych z Globalnego Południa na Globalną Północ.

Realizacji celu pracy służyło poszukiwanie odpowiedzi na dwa zasadnicze pytania. Po pierwsze, jaka jest natura zjawiska *Fair Trade*: czy jest to inicjatywa rynkowa, czy raczej bunt przeciwko wolnemu rynkowi. Po drugie, czy ma ona znamiona pewnego epizodu, który nie przetrwa kryzysu związanego z pandemią oraz konsekwencji wojny w Ukrainie, czy wręcz przeciwnie, stanowi zauważaną od dawna przez teorię ekonomii tendencję rozwojową w gospodarce globalnej. W celu znalezienia odpowiedzi na wyżej postawione pytania przeprowadzono analizę inicjatywy Sprawiedliwego Handlu z punktu widzenia społecznej i ekonomicznej koncepcji rynku, dzięki czemu praca w nowy sposób wpisuje się w dotychczasowe próby wypełniania zidentyfikowanej w literaturze luki badawczej na temat natury Sprawiedliwego Handlu i jego roli we współczesnej gospodarce.

Przeprowadzone rozważania prowadzą do wniosku, że ta niszowa, często niedoceniana inicjatywa, wpisuje się zarówno w te nurty ekonomii, które kładą nacisk na społeczne aspekty funkcjonowania rynków (tzw. społeczna koncepcja rynku), jak i w neoklasyczne postrzeganie procesów gospodarczych reprezentowane przez M. Friedmana (tzw. ekonomiczna koncepcja rynku). Dorobek instytucjonalistów pozwala postrzegać ją jako nowy rodzaj instytucji funkcjonującej w międzynarodowej przestrzeni gospodarczej i społecznej, oddziałującej zarówno na politykę rządu, jak i rozwój struktur przedsiębiorczości. Koncepcja zakorzenienia gospodarki w społeczeństwie zainicjowana przez K. Polanyiego, rozwijając argumentację instytucjonalistów na temat wpływu szeroko rozumianych czynników społecznych na decyzje rynkowe poszczególnych ludzi, rzuca nowe światło na pozaekonomiczne motywacje działania różnych uczestników rynku *Fair Trade*. Cała inicjatywa z kolei może być postrzegana jako element zdefiniowanego przez niego ruchu dwukierunkowego, stanowiącego pewnego rodzaju odruch obronny społeczeństwa przed skutkami funkcjonowania nieskrępowanych sił rynkowych. Idea Sprawiedliwego Handlu wychodzi też naprzeciw większości postulatów opartej na ordoliberalizmie SGR, realizując je w sposób oddolny w wymiarze międzynarodowym, co w obliczu globalnego charakteru obecnych wyzwań oraz ograniczonych możliwości działania rządów poszczególnych państw na tej płaszczyźnie ma szczególne znaczenie. *Fair Trade* stanowi również przejaw szeroko rozumianej ekonomii społecznej. Przyjęcie tej perspektywy pozwala w szczególności zrozumieć, w jaki sposób na rynku tym realizowane są jednocześnie cele rynkowe i społeczne oraz fakt, że takie połączenie nie tylko sprzyja zrównoważonemu rozwojowi i przeciwdziałaniu problemom społeczno-środowiskowym, lecz także może być efektywne z ekonomicznego punktu widzenia. Fakt, że inicjatywa Sprawiedliwego Handlu stanowi egzemplifikację wielu poglądów składających się na społeczną koncepcję rynku zrodziło pytanie, czy analiza tego zjawiska z punktu widzenia neoklasycznej koncepcji rynku potwierdzi występujące w literaturze przedmiotu poglądy o jego

antyrynkowym charakterze. Przeprowadzone rozważania prowadzą jednak do wniosku, że Sprawiedliwy Handel stanowi realizację wolności gospodarczej oraz oddolne przeciwdziałanie zawodnościom rynku w wymiarze globalnym, a więc tym, na którym państwa narodowe mają ograniczone możliwości działania. Co więcej, można przypuszczać, że czołowy przedstawiciel tego nurtu, M. Friedman, uznałby tę inicjatywę za potwierdzenie swych poglądów na temat uniwersalizmu i samoregulacyjnych zdolności mechanizmu rynkowego, traktując ją jako nowoczesną i urynkowioną formę pomocy charytatywnej wymuszającą aktywizację i rozwój beneficjentów. W warstwie teoretycznej przeprowadzona analiza skłania zatem do refleksji na temat możliwości konwergencji ekonomicznej i społecznej koncepcji rynku. Każda z nich tłumaczy bowiem do pewnego stopnia rzeczywistość tego nowego zjawiska, wzajemnie się uzupełniając.

Powyższe rozważania stanowią kontynuację prób wypełniania luki badawczej na temat natury inicjatywy *Fair Trade* podjętej m.in. przez Schmelzera (2006), Raynolds i Longa (2007), Frye'a (2015) czy Ehrlicha (2018). Wnioski z przeprowadzonej analizy powalają umiejscowić tę inicjatywę zdecydowanie bliżej poglądów Raynolds (2002), Nichollsa i Opala (2005), Browna (2015) czy Andersona (2015) uznających ją za rynkową. Stanowi ona bowiem nie tyle bunt przeciwko wolnemu rynkowi czy mechanizmowi rynkowemu, jak sugerują (Bhagwati 1995; Rodrik 1997; Maseland and de Vaal 2002; Lindsey 2003; Edmonds and Pavenik 2005; Henderson 2008; Claar 2010), ile bodziec do oddolnych, a niekiedy w konsekwencji również odgórných, działań na rzecz modyfikacji sposobu funkcjonowania mechanizmu rynkowego w kierunku włączania przez uczestników rynku w swe decyzje rynkowe takich wartości jak współodpowiedzialność, solidarność czy altruizm, a więc wartości wykraczających ponad maksymalizację własnej użyteczności czy zysku.

Przeprowadzona analiza umożliwiła w dużym stopniu wyjaśnienie i zrozumienie przyczyn powstania oraz dynamicznego rozwoju ruchu i rynku *Fair Trade*, jak również uzasadnia postrzeganie tego zjawiska jako pewnego trendu w gospodarce globalnej, który może odegrać istotną rolę w przeciwdziałaniu globalnym problemom o charakterze ekonomicznym, społecznym i środowiskowym dzięki zaangażowaniu w ich rozwiązywanie społeczeństwa. Istotną rolę odgrywa przy tym wniosek o rynkowym charakterze tej inicjatywy i postrzeganie Sprawiedliwego Handlu jako rynku, który powstał w wyniku realizacji celu społecznego przez mechanizm rynkowy. Wprawdzie ruch społeczny, który go stworzył, dąży do zmian systemowych, uwzględniających w większym niż dotychczas stopniu dobro najuboższych uczestników rynku, jednak nie zmienia to faktu, iż zasadniczym fundamentem Sprawiedliwego Handlu są oddolne działania na rzecz włączania w decyzje rynkowe konsumentów, pośredników i producentów, takich wartości jak solidarność, altruizm czy współodpowiedzialność za losy najuboższych oraz środowiska naturalnego. Powoduje to uwrażliwianie wszystkich uczestników rynku po stronie popytu i podaży na wyzwania globalne i realizację CZR, co w naturalny sposób przekłada się na większą gotowość przeciwdziałania tym problemom, które aktualnie będą się pojawiać. Dzięki *Fair Trade* społeczeństwa państw wysoko rozwiniętych uczą się bowiem, że przez świadomą i odpowiedzialną konsumpcję mogą wywierać konkretny wpływ na przeciwdziałanie

problemom, z których skutecznym rozwiązywaniem nie radzą sobie ani rządy, ani siły rynkowe. Inicjatywa ta uwrażliwia różnych uczestników rynku szczególnie na wyzwania społeczne, promując m.in. rozwój rynków zrównoważonych i zrównoważonych modeli biznesu, a pandemia i związany z nią kryzys potwierdziły potrzebę wielu podejmowanych od dawna przez Sprawiedliwy Handel działań, m.in. skracania łańcuchów dostaw, wzmacniania lokalnych łańcuchów dostaw czy tworzenia systemu instytucjonalnego zapewniającego ich stabilność. Istnieje zatem wiele przesłanek, aby twierdzić, że może on odegrać istotną rolę w budowaniu nowej pocovidowej rzeczywistości.

Powyższe wnioski rodzą pytanie o pożądaną rolę szeroko rozumianego państwa wobec tej inicjatywy. Wspiera ona bowiem pewne funkcje państwa, przeciwdziałając w sposób oddolny większości tzw. zawodności rynku i budując poczucie współodpowiedzialności i solidarności w ramach społeczności globalnej. Omawiane wyżej koncepcje dostarczają argumentów, dlaczego odgórne wspieranie tego typu inicjatywy może być słuszne i potrzebne. Jednak odpowiedź na pytanie, czy tego typu wsparcie jest w chwili obecnej oczekiwane ze strony Sprawiedliwego Handlu oraz na czym powinno ono polegać i jaki powinien być ewentualny jego zakres, aby nie zagrażało jego oddolnemu charakterowi, wymagałaby dalszych badań. W tym kontekście istotne wydają się doświadczenia państw wysoko rozwiniętych, w szczególności Europy Zachodniej i Skandynawii, które pokazują, że Sprawiedliwy Handel dzięki podnoszeniu świadomości społecznej wpływa na wybory zarówno rynkowe, jak i polityczne. Przekłada się to z jednej strony na intensywny rozwój rynków zrównoważonych (Śliwińska 2021, 2022), a z drugiej – na powstawanie coraz liczniejszych regulacji na poziomie UE oraz poszczególnych państw członkowskich uwzględniających kryteria zrównoważonego rozwoju. Obecnie dyskurs naukowy toczy się już nie tylko na temat, czy uwzględnienie potrzeb społecznych i środowiskowych może przynieść firmie korzyści (m.in. Porter, Kramer 2011), lecz dotyczy również zakresu problemów związanych ze zrównoważonym rozwojem, za które biznes powinien być odpowiedzialny (Borglund i in. 2021), a kluczowym elementem tej dyskusji jest kwestia znalezienia równowagi między regulacją a standaryzacją, czyli stopniem, do jakiego zasady związane z odpowiedzialną społecznie i środowiskowo produkcją powinny być uregulowane odgórnie, a do jakiego powinny podlegać dobrowolnej oddolnej standaryzacji i być przedmiotem konkurencji rynkowej. Stanowi to jeden z ważniejszych dylematów obecnej dyskusji dotyczącej zrównoważonego rozwoju na poziomie naukowym i politycznym, zwłaszcza w obliczu kryzysów wynikających z pandemii i wojny w Ukrainie, pogłębiających dotychczasowe problemy. Jak trudne jest bowiem włączanie takich wartości jak solidarność i współodpowiedzialność w decyzje rynkowe szczególnie wyraźnie jest widoczne w obliczu dylematów wielu państw i korporacji międzynarodowych związanych z nakładaniem sankcji wobec Rosji.

Nowa rzeczywistość gospodarcza potrzebuje tymczasem takich wartości jak solidarność, altruizm, odpowiedzialność za innych nie tylko w obliczu tak drastycznych wydarzeń jak pandemia czy wojna w Ukrainie, ale szerzej, w wymiarze lokalnym, międzynarodowym oraz międzypokoleniowym związanym z realizacją CZR.

Sprawiedliwy Handel wnosi wymienione wartości społeczne do gospodarki, wprowadzając je niejako bezpośrednio na rynek, a dotychczasowy dorobek nauk ekonomicznych, w szczególności społeczna i ekonomiczna koncepcja rynku, pozwala ten proces postrzegać jako ważną tendencję rozwojową w gospodarce globalnej, przyczyniającą się do tworzenia pewnych nowych ram instytucjonalnych w wymiarze międzynarodowym dla funkcjonowania rynków globalnych. Kluczową rolę, jaką w tym procesie odgrywają takie oddolne inicjatywy jak *Fair Trade*, potwierdza teoria transformacji w kierunku rynków zrównoważonych Simonsa i Nijhofa (2021). Może to oznaczać znaczący wzrost roli społeczeństwa, jako trzeciej, obok rynku i państwa, instytucji kształtującej rzeczywistość gospodarczą, co może stanowić rozszerzenie sformułowanej przez Banaszyka i in. (2021) listy zagadnień wymagających rewizji w naukach ekonomicznych na skutek pandemii COVID-19. Reakcja społeczeństw wielu państw na bardziej lub mniej daleko idące sankcje wobec Rosji ze strony rządów i korporacji międzynarodowych wydaje się tylko potwierdzać potrzebę rozszerzenia tej listy w wymienionym kierunku.

Bibliografia

- Akerlof G.A. (1970), *The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism*, „The Quarterly Journal of Economics” 84(3), s. 488–500.
- Anderson M. (2015), *A history of fair trade in contemporary Britain. From civil society Campaigns to corporate compliance*, Palgrave Macmillan, London.
- Annual Report (2018), WFTO (<https://wfto.com/sites/default/files/WFTO%20Annual%20Report%202018.pdf>; dostęp 20.02.2021).
- Arrow K. (1985), *Granice organizacji*, PWN, Warszawa.
- Avelino F. i in. (2015), *Transitions towards New Economies? A Transformative Social Innovation Perspective*, TRANSIT working paper #3, 09/2015.
- Banaszyk P., Deszczyński P., Gorynia M., Malaga K. (2021), *Przesłanki modyfikacji wybranych koncepcji ekonomicznych na skutek pandemii COVID-19*, „Gospodarka Narodowa” 1(305), s. 53–86, DOI: 10.33119/GN/132485.
- Bhagwati J. (1995), *Trade Liberalization and 'Fair Trade' Demands: Addressing the Environmental and Labor Standards Issues*, „World Economy” 18(6), s. 745–759.
- Bochenek M. (2016), *Historia rozwoju ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Borglund T. i in. (2021), *CSR and sustainable business*, Sanoma Utbildning.
- Brown J. (2004), *Co-operative Capital. A New Approach to Investment in Co-operatives and Other Forms of Social Enterprise*, Co-operative Action, Manchester.
- Brown K. (2015), *Consumer politics, political consumption and fair trade*, (w:) L.T. Reynolds, E.A. Bennett (red.), *Handbook of Research on Fair Trade*, Edward Elgar Publishing, s. 157–173.
- Brundtland G.H. (1987), *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, ONZ (<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>; dostęp 13.01.2022).
- Claar V. (2011), „Sprawiedliwy” Handel? Czy Fair Trade rzeczywiście zwalcza problem ubóstwa?, PROHIBITA, Warszawa.
- Clark J.M. (1936), *Preface to Social Economics: Essays on Economic Theory and Social Problems*, Farrar & Rinehart.

- Commerce Équitable France i in. (2019, November), *International Guide To Fair Trade Labels*, Edition 2020 (www.commerceequitable.org).
- Dam P. van (2018), *Wereldverbetersaars. Een geschiedenis van fair trade*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Edmonds E.V., Pavenik, N. (2005), *The Effect of Trade Liberalization on Child Labor*, „Journal of International Economics” 65(2), s. 401–419.
- Ehrlich S.D. (2018), *The Politics of Fair Trade. Moving beyond free trade & protection*, Oxford University Press.
- Eucken W. (1989), *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Springer.
- Eucken W. (2005), *Podstawy polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Fairtrade International Annual Report 2020–2021, The Future is Fair (<https://files.fairtrade.net/publications/Fairtrade-International-Annual-Report-2020-2021.pdf>; dostęp 15.01.2022).
- Fairtrade International Annual Report 2019–2020, Innovation and Resilience for a more sustainable world (https://files.fairtrade.net/publications/Fairtrade_Annual_Report_2020_web.pdf; dostęp 15.01.2022).
- Fairtrade International (<https://www.fairtrade.net/issue/decent-livelihoods>; dostęp 15.12.2021).
- FFH – Forum Fairer Handel (2021), *Aktuelle Entwicklungen im Fairen Handel* (https://www.forum-fairer-handel.de/fileadmin/user_upload/Dateien/Publikationen_FFH/2021_aktuelle-entwicklungen-im-fh.pdf; dostęp 15.01.2022).
- FFH – Forum Fairer Handel (2019), *Aktuelle Entwicklungen im Fairen Handel*, Forum Fairer handel e.V., Berlin, Juli.
- Fiedor B., Scheuer B., Dokurno Z. (2016), *Paradygmat zrównoważonego rozwoju a współczesna makroekonomia – ujęcie epistemologiczne*, „Ekonomista” 1, s. 11–31.
- Friedman M. (2008), *Kapitalizm i wolność*, Wydawnictwo HELION, Gliwice.
- Friedman M., Friedman R. (2006), *Wolny wybór*, Wydawnictwo Aspekt, Sosnowiec.
- Friedman, M. (1993). *Why Government is the Problem*, Essays in Public Policy, no. 39. Hoover Institution Press Stanford, California (<https://www.hoover.org/sites/default/files/uploads/documents/friedman-government-problem-1993.pdf>).
- Frye J. (2015), *Re-conceptualizing the Global Fair Trade Movement*, „Journal of Social Justice” 5, s. 1–25.
- Giddings B., Hopwood B., O’Brien G. (2002), *Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development*, „Sustainable Development” 10, s. 187–196, DOI: 10.1002/sd.199.
- Gorynia M. (2019), *Competition and globalization in economic sciences. Selected aspects*, „Economics and Business Review” 5(3), s. 118–133.
- Gorynia M. (red.) (2019), *Ewolucja nauk ekonomicznych. Jedność a różnorodność, relacje do innych nauk, problemy klasyfikacyjne*, PAN, Warszawa.
- Gorynia M. (2018), *Współczesne nauki ekonomiczne: tożsamość, ewolucja, klasyfikacje*, „Ekonomista” 5, s. 497–522.
- Gröne K. i in. (2020), *Fairer Handel. Chancen, Grenzen, Herausforderungen*, Oekom Verlag, Monachium.
- Grzesiuk K. (2013), *Marka Granovettera koncepcja zakorzenienia społecznego gospodarki*, (w:) S. Fel (red.), *Gospodarka osadzona społecznie. Wybrane kierunki badań w obszarze społeczno-gospodarczym*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Henderson D. (2008), *Fair Trade is counterproductive – and unfair*, „Economic Affairs” 28(3), s. 62–64 (<http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0270.2008.00847.x>).

- Hetzel R.L. (2007), *The Contributions of Milton Friedman to Economic*, „Economic Quarterly” 93(1), s. 1–30.
- Hodgson G.M. (2018), *Ekonomia instytucjonalna*, (w:) *Pomyśleć ekonomię od nowa*, Heterodox, Poznań, s. 89–109.
- Lin J.Y. (2012), *New Structural Economics. A Framework for Rethinking Development and Policy*, The World Bank, Washington, D.C.
- Lindsey B. (2003), *Grounds for complaint: fair trade and the coffee crisis*, Adam Smith Institute/Cato Institute, London (<http://cftn.ca/sites/default/files/AcademicLiterature/grounds%20for%20complaint.pdf>; dostęp 15.02.2021).
- Madej Z. (2020), *Kolejna korekta czy koniec globalizacji?* „Ekonomista” 1, s. 7–34.
- Maseland R., de Vaal A. (2002), *How fair is Fair Trade?*, „De Economist” 150(3), s. 251–251 (<http://www.hec.unil.ch/ocadot/SECODEVdocs/Articles/Maseland-DeVaal.pdf>).
- Mazucatto M. (2016), *Przedsiębiorcze państwo*, Heterodox, Poznań.
- Mączyńska E. (2011), *Dysfunkcje gospodarki w kontekście ekonomii kryzysu*, „Zeszyty Naukowe PTE Kraków” 9, s. 43–70.
- Mączyńska E. (2020a), *Pandemia brutalnie obnażyła dysfunkcje naszego świata* (<https://biznes.interia.pl/gospodarka/news-pandemia-koronawirusa-brutalnie-obnazyla-dysfunkcje-naszego-nId,4436034>; dostęp 5.01.2021).
- Mączyńska E. (2020b), *Czy pandemia to czarny labędz?*, „Biuletyn PTE” 3(90).
- Międzynarodowa Karta Sprawiedliwego Handlu* (2018) (<https://www.sprawiedliwyhandel.pl/międzynarodowa-karta-sprawiedliwego-handlu-the-international-fair-trade-charter>; dostęp 7.01.2021).
- Morawski W. (2001), *Socjologia ekonomiczna. Problemy, teoria, empiria*, WN PWN, Warszawa.
- Myrdal G. (1958), *Teoria ekonomii, a kraje gospodarczo nierozwinięte*, Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, Warszawa.
- Myrdal G. (1975), *Przeciw nędzy na świecie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Nicholls A. (2010), *Fair Trade: Towards an Economics of Virtue*, „Journal of Business Ethics” 92, s. 241–255. DOI 10.1007/s10551-010-0581-3.
- Nicholls A., Opal C. (2005), *Fair trade: market driven ethical consumption*, SAGE, London.
- Ostrom E. (2013), *Dysponowanie wspólnymi zasobami*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- Polanyi K. (2010), *Wielka transformacja. Polityczne i ekonomiczne źródła naszych czasów*, WN PWN, Warszawa.
- Porter M., Kramer M.R. (2011), *Creating Shared Value. How to reinvent capitalism – and unleash a wave of innovation and growth*, „Harvard Business Review” (Jan-Feb).
- Pysz P. (2008), *Spoleczna gospodarka rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, WN PWN, Warszawa.
- Pysz P., Jurczuk A. (2021), *Spoleczna Gospodarka Rynkowa – gwiazdą literatury ekonomicznej?* „Ekonomista” 4, s. 529.
- Ratajczak M. (2017), *Spór o rolę państwa w gospodarce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1, s. 5–23.
- Raynolds L.T. (2002), *Consumer/Producer Links in Fair Trade Coffee Networks*, „Sociologia Ruralis” 42(2), s. 404–424.
- Raynolds L.T., Long M. (2007), *Fair/alternative trade: Historical and empirical dimensions*, (w:) L.T. Raynolds, D. Murray, J. Wilkinson (red.), *Fair Trade: The Challenges of Transforming Globalization*, Routledge, New York, s. 15–29.
- Rodrik D. (1997), *Has Globalization Gone Too Far?*, Institute for International Economics, Washington, DC.

- Schmelzer M. (2006), *In or against the market. Is Fair Trade a neoliberal solution to market failures or a practical challenge to neoliberal trade and the free market regime in general?*, *Research paper for Sociology 190. Peter Evans: Globalization*, UC Berkeley (https://www.academia.edu/18079568/In_or_Against_the_Market_Is_Fair_Trade_a_neoliberal_solution_to_market_failures_or_a_practical_challenge_to_neoliberal_trade_and_the_free_market_regime_in_general; dostęp 5.05.2020).
- Scott Cato M. (2018), *Ekonomia spółdzielczości*, (w:) *Pomyśleć ekonomię od nowa*, Heterodox, Poznań, s. 177–194.
- Simons L., Nijhof A. (2021), *Changing the game. Sustainable Market Transformation Strategies to Understand and Tackle the Big and Complex Sustainability Challenges of our Generation*, Routledge, London–New York.
- Spash C.L., Asara V. (2018), *Ekonomia ekologiczna: między naturą a społeczeństwem*, (w:) *Pomyśleć ekonomię od nowa*, Heterodox, Poznań, s. 195–212.
- Stankiewicz W. (2005), *Ekonomika instytucjonalna. Zarys wykładu*, Wydawnictwo Prywatnej Wyższej Szkoły Businessu i Administracji w Warszawie.
- Stiglitz J.E. (2007), *Wizja sprawiedliwej globalizacji. Propozycje usprawnień*, WN PWN, Warszawa.
- Śliwińska M. (2022), *Towards Sustainable Markets and Sustainable Business Models – New Trends in Building Competitive Position*, (w:) R. Śliwiński, Ł. Puślecki (red.), *Competition, Strategy, and Innovation. The Impact of Trends in Business and the Consumer World*, Routledge, London–New York, s. 35–72.
- Śliwińska M. (2021), *Fair Trade Movement and Market Development for Decent Work and Economic Growth*, (w:) W. Leal Filho i in. (red.), *Decent Work and Economic Growth. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*, Springer (https://doi.org/10.1007/978-3-319-95867-5_71).
- Taleb N.N. (2013), *Antykruchłość. O rzeczach, którym służą wstrząsy*, Kurhaus Publishing, Warszawa.
- Tittenbrun J. (2010), *Socjologia gospodarki a socjologia ekonomiczna*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2, s. 237–255.

FAIR TRADE A NOWA RZECZYWISTOŚĆ POCOVIDOWA TRZECIEJ DEKADY XXI W.

Streszczenie

Pandemia COVID-19 i związany z nią kryzys ukazały w wyraźniejszym niż dotychczas świetle narastające w ostatnich dziesięcioleciach globalne wyzwania o charakterze ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Nikt nie ma też już dzisiaj wątpliwości, że rosyjska inwazja na Ukrainę pogłębi dotychczasowe problemy. Coraz częściej pojawiają się głosy, że realizacja celów zrównoważonego rozwoju zdefiniowanych przez ONZ oraz walka ze skutkami kryzysu wywołanego pandemią i wojną w Ukrainie nie jest możliwa bez większego niż dotychczas zaangażowania i aktywnej postawy społeczeństwa, a pozostawienie jej tylko siłom rynkowym oraz odgórnym regulacjom nie przyniesie oczekiwanych efektów.

Powstaje pytanie, czy i ewentualnie w jaki sposób takie inicjatywy społeczno-gospodarcze jak *Fair Trade* mogą przyczynić się do transformacji systemowej w kierunku zrównoważonej gospodarki rynkowej i budowy nowej rzeczywistości pocovidowej trzeciej dekady XXI w. Posługując się metodą krytycznej analizy literatury, autorka dochodzi do wniosku, że inicjatywa ta wpisuje się zarówno w te nurty ekonomii, które kładą nacisk na społeczne aspekty

funkcjonowania rynków, jak również w neoklasyczne postrzeganie procesów gospodarczych. Spojrzenie na „Sprawiedliwy Handel” z obu perspektyw pozwala wyjaśnić przyczyny jego powstania i dynamicznego rozwoju oraz zrozumieć jego rolę we współczesnym życiu społeczno-gospodarczym. Prowadzi również do wniosku, że nie jest on przypadkowym epizodem, lecz może stanowić ważny trend rozwojowy w gospodarce globalnej, odgrywając istotną rolę w przeciwdziałaniu globalnym problemom, w tym również skutkom kryzysu związanego z pandemią i wojną w Ukrainie. *Fair Trade* przyczynia się bowiem do przejmowania przez społeczeństwo odpowiedzialności za wyzwania o charakterze społecznym, włączania w decyzje rynkowe takich wartości jak solidarność i altruizm oraz do wzrostu roli społeczeństwa, jako trzeciej obok rynku i państwa instytucji kształtującej rzeczywistość gospodarczą.

Słowa kluczowe: Sprawiedliwy Handel (*Fair Trade*), zrównoważony handel, cele zrównoważonego rozwoju, teoria ekonomii, pandemia COVID-19, nowa normalność

JEL: A10, A11, A12, A 13, B20, B50, D62, D63, D64, F60

FAIR TRADE AND THE NEW POST-COVID REALITY OF THE THIRD DECADE OF THE 21ST CENTURY

Abstract

The COVID-19 pandemic and the ensuing crisis have shown in a clearer light than before the growing global economic, social, and environmental challenges of recent decades. And today no one doubts that the Russian invasion on Ukraine will exacerbate the existing problems. It is increasingly often stated that the implementation of sustainable development goals (SDGs) defined by the UN and the fight against the effects of the crisis caused by the pandemic and war in Ukraine is not possible without greater involvement and active attitude of society, that leaving it only to market forces and top-down regulations will not bring the expected results.

There arises the question if and eventually how such socio-economic initiatives as Fair Trade can contribute to the systemic transformation towards a sustainable market economy and building a new post-covid reality in the third decade of the 21st century. Using the method of critical analysis of the literature, the author comes to the conclusion that this initiative fits both into the streams of economics which emphasize the social aspects of markets, as well as into the neoclassical perception of economic processes. Looking at Fair Trade from both perspectives allows to explain the reasons for its emergence and dynamic growth as well as to understand its role in contemporary socio-economic life. It also leads to the conclusion that Fair Trade is not an accidental episode, but can constitute an important development trend in the global economy, playing an important role in counteracting global challenges, including the effects of the pandemic crisis and war in Ukraine. Fair Trade contributes to the society taking responsibility for social problems, incorporating such values as solidarity and altruism into market decisions, and increasing the role of the society as the third institution, next to the market and the state, shaping the economic reality.

Keywords: Fair Trade, sustainable trade, sustainable development goals (SDGs), economic theory, COVID-19 pandemic, new normality

JEL: A10, A11, A12, A 13, B20, B50, D62, D63, D64, F60